

AZERBAYCAN MİLLÎ İLİMLER AKADEMİSİ (AMEA) FOLKLOR ENSTİTÜSÜNÜN İKİ ÖNEMLİ YAYINI

Nail TAN*

Kitap, Enstitüce 18 Aralık 2017 tarihinde Bakü’de düzenlenen “Repressiya ve Folklor” konulu konferansta/kongrede sunulan bildirilerden oluşmaktadır.

SSCB’de 1917-1991 yılları arasında özellikle de Stalin döneminde (1924-1953) bugünkü Türk Cumhuriyetlerinde yaşayan; rejimin bilim, sanat anlayışını beğenmediği binlerce aydın, şair, yazar, bilim insanı, sanatçı ve din görevlisini sürdüğü, hapse attığı, öldürdüğü günler geride kaldı ama bir daha yaşanmaması için siyasi, kültürel tarihlere bütün ayrıntılarıyla geçmesi gerekiyordu. Söz konusu konferans, bu facianın folklor/halk bilimi alanındaki yönünü ortaya koymak, kaybedilen şahsiyetleri, değerleri anmak amacıyla düzenlenmişti.

Yakın dönemde Türkiye’de yayımlanan iki kitaptan SSCB’nin repressiyası (baskı, sindirme siyaseti) hakkında oldukça geniş bilgi edinmiştik. Rusça repressiya terimi Komünist rejimin beğenmediği düşünür, siyasetçi, bilim insanı, şair, yazar, sanatçı ve din görevlilerine karşı uyguladığı baskı, tutuklama, sürgüne gönderme ve kurşuna dizme faaliyetlerinin tamamını ifade etmektedir.

Geliş Tarihi: 06.07.2018

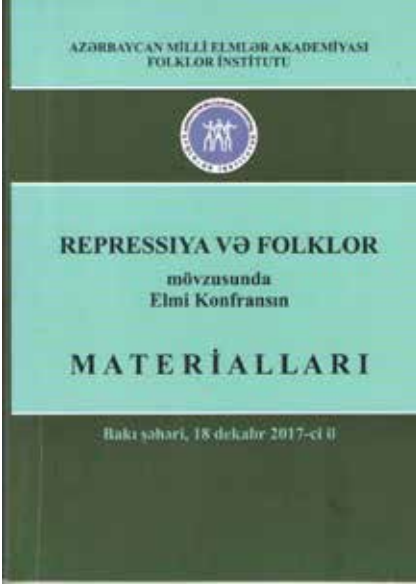
Kabul Tarihi: 22.08.2019

Makalenin Künyesi:

Tan, N. (2019). “Azerbaycan Millî İlimler Akademisi (AMEA) Folklor Enstitüsünün İki Önemli Yayını”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 48, 327-334.

DOI: 10.24155/tdk.2019.123

* KTB E. HAGEM Genel Müdürü, Halk Bilimci, naitantdk@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7267-1418

Repressiya ve Folklor Mevzusunda İlmî Konferansın Materyalleri, bs. haz. Doç. Dr. Afaq Hürremqızı, Bakü 2018, 184 s.

halk bilimcilere karşı uygulanan baskı ve öldürme olayları da bu çerçevede değerlendirilmiştir. 283. sayfadaki şu cümleler 1991 sonrası KGB arşivlerinde yapılan araştırmaların acı bir sonucudur: “Azerbaycan’da 1928 tarihinden sonra 29.000 Türk aydınının yok edildiği belirtilmektedir. Bu sayının 70-80.000 civarında olduğu Ziya Bünyadov’un KGB arşivlerinde yaptığı çalışmadan anlaşılmaktadır (*Stalin Dönemi’nde KGB Arşivlerinde Kırmızı Terör*, İstanbul 2004). Azerbaycan’da aydın, âlim, artist, öğretmen, din adamı kısaca bütün düşünen beyinler yok edilmiştir. Özellikle 1936-1937 yıllarında bir günde 96, ayda 2880, iki buçuk yılda 80.000’den fazla kişi öldürülmüştür. Bunlardan bazıları şunlardır: Mikayıl Müşfiq, Salman Mümtaz, Tağı Şahbaz, Hacıbaba Nazarlı, Büyükağa Talıplı, Emin Abid, Samed Mansur, Feridun Köçerli, Hanefi Zeynalı, Mustafa Kuliyev ve Bekir Çobanzade’dir.”

Bilindiği gibi, tanıttığımız kitabın 70. sayfasında da açıklandığı şekilde Azerbaycan’da ilk aydın kıyımı 1920 yılındaki (27 Nisan) işgalden sonra yaşanmış, yaklaşık 48.000 Azerbaycanlı Ruslar ve işbirlikçisi Ermeniler tarafından öldürülmüştü.

Repressiya konusunda daha önce bilgi sahibi olduğumuz ikinci kaynak 2016’da yayımlanan F.D. Aşnin, V.M. Alpatov ve D.M. Nazilov’un

Söz konusu kitaplardan ilki, Kastamonu Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Eyüp Akman’ın 2005 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde savunduğu, başarılı bulunarak bilim doktoru unvanını aldığı tezinin yayımlanmış hâlidir: *Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan’da Folklor Politikaları ve Çalışmaları (1917-1953)*, Ankara 2008, 383 s. Kitapta; Lenin ve Stalin dönemlerinde Azerbaycan’da halk kültürü ürünlerine ve bu ürünleri derleyen, yayımlayanlara karşı uygulanan baskılar, ürünleri rejimin propaganda aracı hâline getirmesi ve son aşamada Dede Korkut destanının yasaklanması ile uydurma atasözü, bilmece, mâni, masal, halk hikâyesi yazdırma garabeti gibi çok önemli bilgiler yer almaktadır. Tabii,

Mahvedilmiş Türkoloji (çev. Gaffar Çakmaklı Mehdiyev; ed. Sedat Adıgüzel, Ankara 2016, 299 s., TTK Yayını) kitabıdır. Kitapta; Azerbaycan'daki repressiya kurbanlarından Ruhulla Aliyeviç Ahundov, Bekir Çobanzade (Kırım Tatarı, Bakü'de tutuklandı), Gaziz Salihoviç, Gubaydullin (Tatar, Bakü'de tutuklandı), Halid Said Hocayev (Özbek, Bakü'de tutuklandı), Abdullah Tağizade, A.R. Zifeld Sumumyagi, İdris Meşedi Zamanoglu Hasanov, Gulam Kerimoğlu Bağirov, Ahmed Cevad, Mikail Müşfiq, Hüseyin Cavit, Yusuf Vezir Çemenzemini, Hacı Kerim Saniev (Sanılı), Hanefi Babaoğlu Zeynallı, Alekperli, Efendiyev (Kantemir), Nazım Ali Mahmudzade, Hacı Nezerli, Esed Nasirbekoğlu Ahundov, Tağı Şahbazi, Mikail Müslümoğlu Talıpzade (Talıplı) hakkında arşiv belgelerine dayalı geniş bilgi verilmektedir.

Görülüyor ki, listede çok az isim var. AMEA Folklor Enstitüsü, düzenlediği konferansta folklor/halk bilimi alanında baskıya maruz kalmış, hayatları perişan edilmiş bazı şahsiyetleri gün ışığına çıkarıp hizmetlerini, hatıralarını yadederek manen yaşamalarını sağlamıştır. Enstitünün yayımladığı kitapta; Afaq Hürremqızı, Aslan Kenan, Aynur Hüseynova, Celal Qasimov, Elçin Qaliboğlu, Ali Şamil, Hacı Hamdullah, İslam Sadıq, Qudret Umumlu, Mehmed Memmedov, Rza Helilov, Serhan Haveri, Seyfeddin Qeniyev, Ülker Aliyeva ve Yegane İsmayilova tarafından sunulan 15 bildiri yer almaktadır. Bu bildirilerden öğrendiğimize göre; Azerbaycan halk kültürünün derlenip yayımlanması iktidarlarının ilk on iki yılında Lenin ve Stalin yönetimini memnun ederken daha sonra rahatsızlığa sebep olmuştur. Köroğlu, Kaçak Nebi ve Dede Korkut Destanları II. Dünya Savaşı sonrası yasaklanmıştır. Halk şairlerinden rejimi öven şiirler yazmaları istenmiş, karşı çıkanlar cezalandırılmıştır. Destan, halk hikâyeleri ve diğer halk edebiyatı ürünlerindeki dinî ifadeler, sosyalizme ters düşen cümleler çıkarılmış, keza atasözleri, bilmece ve mâniler üzerinde oynanmış, yeni masal, halk hikâyesi vb. ürünler üretilmesi teşvik edilmiştir.

Bildirilerde üzerinde en çok durulan, repressiya kurbanı Azerbaycanlı halk bilimciler/folklorşinaslar şunlardır: Zifeldt Simumyagi (1889-1939), Behlul Behcet (1868-1938), Veli Hulufu (1894-1937), Ahmedov Emin Abid (1898-1938), Henefi Zeynallı (1896-1937), Salman Mümtaz (1883-1941), Yusif Vezir Çemenzemini (1887-1943), Hümmet Elizade (1907-1941), Mustafa Quluyev (1893-1938).

Seyfeddin Qeniyev'in "Soykırım'a Maruz Kalan Şamahı Âşık ve El Şairleri" bildirisinde (s.151-161) yer alan halk şairleri şöyle sıralanabilir: Âşık İsmî (1860-1918), Meşedi Bike (1860-1918), Mirze Assanoğlu (1882-1924), Abbas Sehhet (1872-1918), Gövher Şirvanî (19. yüzyıl ortaları-1918) ve Ağababa Sağeri (1847-1918). Yine aynı konuda Elçin Qali-

boğlu'nun "Şirvan Âşık Muhiti ve Repressiya" başlıklı bildirisinde (s.44-56) ele aldığı Âşık Mirze Bilal (1872-1937) de kurbanlar arasındadır.

Köroğlu ve Dede Korkut destanları Stalin döneminde en çok zarar gören, üzerinde oynanan folklor ürünleriydi denebilir. 9 Ekim 1937'de Dede Korkut metni Salman Mümtaz'la birlikte hapsedildi. 1939'da Hamid Araslı tarafından yayımlanarak tekrar itibarına kavuştuysa da 1951 yılında yine tenkit ve hücumlara uğradı ve yasaklandı. II. Dünya Savaşı öncesi Köroğlu ve Kaçak Nebi destanlarına sıcak bakan, yayımını destekleyen Stalin, savaştan sonra bu destanları da yasaklamaktan geri kalmamıştı. Dede Korkut yasağı 1951-1956 yılları arasında yaşandı. Bildiriler kitabındaki Yegane İsmayilova'nın bildirisinde (s.169-182) Dede Korkut destanına uygulanan repressiya ayrıntılarıyla anlatılmaktadır.

Ali Şamil'in "Azerbaycan'da Folklorun Bazı Janlarına Karşı Repressiya (1920-1930'lu Yıllar)" başlıklı bildirisinin (s. 57-72) sonuç bölümündeki şu satırlar dikkat çekicidir: "Bolşevikler, 1920 yılında Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra kısa sürede 48.000'den çok aydını mahvettiler. Proleter edebiyatı yaratmak için folklorla önem verdiler. Önce dinî motifli folklor numunelerinin toplanmasını, yayımlanmasını yasakladılar. Âşıklara sosyalizmi, kolhozu, Marks'ı, Lenin'i, Stalin'i öven şiirler yazdırıp okuttular. Derleyicileri; ideolojik yeni bayatı, atasözü, bilmece, türkü yaratmaya yönlendirdiler. Yaratılan yeni folklor numuneleri halk tarafından muhabbetle karşılanmadığından ömürleri uzun olmadı. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, araştırmacılar yeniden halkın arasına girip zihinlere yerleşmiş, toplum tarafından sevilen folklor numunelerini derlemeye, yayımlamaya başladılar." (s.70-71).

Enstitünün bu kitabı, Azerbaycan kültür ve halk bilimi tarihi açısından çok önemli veriler ortaya koymaktadır. Bu vesileyle halk kültürü çalışmalarında hayatlarını kaybeden Azerbaycanlı meslektaşlarımızı saygıyla anıyoruz...

& & &

Tarihî kaynaklara göre, XI. yüzyılda Asya'dan Karadeniz'in kuzeyine, Orta Avrupa'ya ve Balkanlara göç eden Oğuzların peşinden aynı bölgelere gelen Türk kavimlerinden biri de Kuman/Kıpçaklardır. Rasovsky'e göre Kıpçaklar beş bölükten ibaretti: 1. Orta Asya Bölüğü, 2. Volga Yayık Bölüğü, 3. Donyeç Don Bölüğü, 4. Aşağı Dinyeper Bölüğü, 5. Tuna Bölüğü. Göçebe Türk kavimleri içinde Kuman/Kıpçaklar geniş bir coğrafyada yaşamalarına rağmen, ne yazık ki siyasi birlik sağlayıp devlet kuramamış-

Qazanferqızı, Aynur, *Azərbaycan-Qumuq Folklor Əlaqələri/ Azərbaycan Kumuk Folklor İlişkileri*, Bakü 2018, 159 s.

lardır. Ancak, Ruslarla büyük mücadelelere yol açarak Rus tarihinde derin izler bırakmışlardır¹.

Kuman/Kıpçak Türkçesinin en önemli eserlerinden *Codex Cumanicus*, 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarında Karadeniz'in kuzeyinde yazılmış, 1880 yılında Macar Comes Geza Kuun tarafından Budapeşte'de ilk baskısı yapılmıştır. Türkiye'de Mustafa Argunşah-Galip Güner tarafından baskıya hazırlanan çalışma ancak 2015 yılında yayımlanabilmiştir.² Çünkü uzun yıllar hiçbir bilim adamı bu zor eseri değerlendirme cesaretini gösterememiştir. Eserde, söz varlığı dışında Kumanların sözlü edebiyatı ve bazı gelenek görenekleri hakkında bilgi ve örnekler bulunmaktadır.

AMEA Folklor Enstitüsünden Aynur Gazanferkızı'nın son yıllarda Kumuk folkloruyla ilgilenip sık sık Dağıstan'a gittiğini ve sempozyumlarda bu konuda bildirimler sunduğunu biliyorduk. 2018 yılı sonunda yayımladığı araştırması, her şeyden önce karşılaştırmalı folklor/halk bilimi çalışmaları bakımından dikkate değer bir örnek durumundadır.

Kitabın 5. sayfasında İlmî Redaktör Ali Şamil ve Doç.Dr. Afad Hürremkızı'nın verdiği ortak bilgiye göre, günümüzde Rusya Federasyonu'nda 425.000 Kumuk yaşamaktadır. Bunların 365.800'ü Dağıstan Cumhuriyeti'nde, 12.000'i Çeçenistan'da, 15.000'i Kuzey Osetya'da ve geriye kalanı da Federasyona bağlı diğer cumhuriyetlerde ikamet etmektedir.

Hâlen Folklor Enstitüsünde doktora çalışmalarını sürdüren Aynur Gazanferkızı'nın araştırmasının odağına Azerbaycan Kumuk folklor/halk kültürü unsurları, örnekleri arasındaki benzerlik/okşarlıklar oluşturmaktadır.

Kitap, beş bölüm, sonuç ve kaynaklardan ibarettir:

I. Fasil/Bölüm: *Multikültüroloji Yönünden Azerbaycan Dağıstan Alakaları* (s. 15-19).

1 Safran, Mustafa (2002). "Kuman/Kıpçaklar". *Türkler*. C 2, 785-86, Ankara: Türkiye Yayınları.

2 *Codex Cumanicus* (2015). bs. haz. Mustafa Argunşah, Galip Güner, 1079, İstanbul: Kesit Yayınları.

Bu bölümde Azerbaycan Dağıstan arasındaki kültürel ilişkilere genel bir bakış yapılmış, Kumuklar ve folklorları hakkında Azerbaycan'daki ilk çalışma, yayınlardan söz edilmiştir. Ayrıca, Avrupalı seyyah, bilgin ve diplomatların bu konudaki hizmetleri de kısaca değerlendirilmiştir.

II. Fasil/Bölüm: *Kumuk Folkloru, Umumtürk Medeniyetinin Terkip Hissesi Kimi/Gibi* (s. 20-29).

Bölümde Kumukların Kafkasya'ya yerleşmesi ve buradaki tarihleri üzerinde kısa bilgi verildikten sonra Kumuk folklorunun 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında derlenmeye başladığı belirtilerek ilk derlemeler hakkında açıklamalarda bulunulmaktadır. İlk derlemenin Muhammed Efendi Osmanov vasıtasıyla 1883'te yapıldığı özellikle vurgulanmıştır.

Bu girişten sonra; Kumuk folklorunun Azerbaycan'da tanıtılması, öğrenilmesi konusu işlenmiş, Avrupalı bilginlerin Kumuk folklor derlemelelerine tekrar değinilmiştir. Kumuk folklor ürünleri içinde Nasreddin Hoca fıkralarının da yer aldığını hayret etmeksizin öğreniyoruz.

III. Fasil/Bölüm: *Kumuk Folklorunda Lirik Metinlerin Özüne Mahsusluğu/Kendine Özgülüğü* (s. 30-54).

Bölümde Kumuk anonim halk şiiri örneklerine yer verilerek Türkiye ve Azerbaycan'daki örneklerle karşılaştırılmaktadır. Kumuk folklorundaki "sarin" denen anonim dörtlükler, Türkiye'de mâni, Azerbaycan'da bayatı olarak adlandırılmaktadır. Sarınların düğünlerde karşılıklı söylenenleri; Azerbaycan'da hahışta şeklinde bilinmektedir. Yine bu çerçevede acı, hüznün ifade eden Kumuk vayahları ile Azerbaycan ağıları/ağıtları arasında da önemli benzerlikler vardır. Kumuk ve Azerbaycan halk edebiyatlarında destanlardaki şiirler ile diğer şiirler arasındaki okşarıklara, benzerliklere dair de örnekler verilmiştir.

IV. Fasil/Bölüm: *Kumuk Merasimleri ve Onlarla Bağlı Yaranan Janrlar/Türler* (s. 55-92).

Bölümde, Kumuk Azerbaycan gelenek ve göreneklere arasında bağlar ve bunlardan kaynaklanan halk edebiyatı örnekleri üzerinde durulup karşılaştırma yapılmaktadır. Bu çerçevede; Kumuklarda yağmur ve güneşi çağırma törenleri (Türkiye'de yağmur duası ve yağmuru dindirme duası) sırasında söylenen şiirler, türküler; iş ve düğün türküleri; aşk hayatıyla ilgili türkülerle halk şairlerinin şiirleri çift taraflı incelenmiştir. Azerbaycan'daki âşık sazı Kumuklarda "aqaç komuz", âşık "yırçı" şeklinde karşılık bulmuştur. Kumuk folklorundaki bütün yırlar/şiirler Türk dünyasındaki diğer kavimlerde görüldüğü gibi ezgi eşliğinde söylenir. Ayav Akayevi, Asiyat İbrahimov ve Musayati gibi tanınmış Kumuk yırçılardan örnek şiirler verilmiştir.

Düğünlerin yanı sıra yas törenleri de şiir ve müzikle iç içe yaşanmaktadır. Azerbaycan'da ölüm acısı ağı/ağıtla ifade edilirken Kumuklarda “şahalay”, “vayah” yerini alır. Yazarın tespitine göre, Azerbaycan ve Kumuk yas tutma gelenekleri arasında da büyük benzerlikler görülmektedir.

Alkış/dua ve kargış/beddua söyleme geleneği, efsunlar, tapmacalar/bilmeceler/çeçegen yomaklar arasında da aynı benzerlik özelliğiyle karşılaşılmıştır.

V. Fası/Bölüm: *Kumuk Epik Metinlerinin Seciyyevi Hususiyetleri* (s.93-138).

Bölümde Azerbaycan ve Kumuk kahramanlık destanları arasındaki mitolojik benzerlikler şu alt başlıklar çerçevesinde ele alınmıştır: Türk mitlerinde ölümsüzlüğün aktarılması, Türklerde tanrı anlayışı, Türk Mitolojisinde albastı, Türk Mitolojisinde eye/ıye, Türk Mitolojisinde ölüm meleğiyle münasebet, Türk Mitolojisinde boynuzlu hayvan, Kumuk nağılları/masalları: Konu, motif ve tipler sistemi, latifeler/fıkralar, atasözleri ve meseller.

Kitabın netice/sonuç bölümü, yapılan araştırmanın sonuçlarını bilim dünyasının hizmetine sunuyor. Bizce, kitabın en önemli bölümüdür. Bu bölümdeki tespitlerden bir bölümünü, en can alıcı kısmı Türkiye Türkçesine aktararak iktibas etmekte yarar görüyoruz (s.139): “Hem Azerbaycan hem de Kumuk folklorunda mevcut folklor materyallerinin okşarlık ve farklılığı tahlil edilirken geldiğimiz netice şu oldu ki; her iki halkın folkloru aynı kaynaktan çıkmıştır. Yüzyıllar boyunca içtimai, siyasi tesirlerin sayesinde her iki halkın folklorunda muayyen farklılıklar kendini gösterse de aynılık/ortaklık güçlü kalmıştır.”

Aynur Gazanferkızı'nın kitabın sonuna koyduğu yararlanılan kaynaklar bölümünde yer alan Azerbaycan Türkçesinde 80, Kumuk Türkçesinde 11, Türkiye Türkçesinde 23, Rusça 55, İngilizce 13 ve Almanca 3 künye ile genel ağ/internet sayfaları, adresleri incelemenin ciddiyetini gösteriyor. Türkiye'de yayımlanan Kumuk folkloruyla ilgili eserlerden pek çoğunun görülmüş olması memnuniyet vericidir. Ancak, kitabın birçok yerinde Prof. Dr. Çetin Pekacar ile Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in kitap, makalelerine atıf yapıldığı hâlde kaynaklarda bu atıflar karşılıksız kalmıştır. Yine 100 ve 106 numaralı künyelerin de aynı olduğunu belirtmek mecburiyetindeyiz. Yeni baskılarda mutlaka düzeltileceğine inanıyoruz.

Aynur Gazanferkızı, mutlaka bu konuyu araştırmaya devam edip daha geniş bir kitapla karşımıza gelecektir. Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Ak. Muhtar Kâzımoğlu İmanov'un yönetiminde kendisine bu imkânı her zaman verecektir. Enstitü, yakın dönemde derleme,

araştırma ve bilimsel toplantı ve yayınlarıyla Türkiye'deki meslektaşlarını doğrusu kıskandırıyor. Enstitünün 2018'in son aylarında yayımlanan iki kitabını Türk dünyası bilim çevrelerine duyurmanın haklı gururu içinde kitapları hazırlayanları ve enstitü yöneticilerini içtenlikle kutluyoruz.